

EWA LUŻYŃIECKA¹

Politechnika Wroclawska

ORCID: 0000-0001-9664-0720

Z DZIEJÓW BUDOWY DAWNEGO OPACTWA CYSTERSKIEGO W ŁĄDZIE – NAJNOWSZE BADANIA ARCHITEKTONICZNE ELEWACJI WSCHODNIEJ KLAUZURY

**From the history of the former Cistercian abbey's construction in Łąd - the latest
architectural research on the façade of the eastern cloister**

Abstract

The article presents a hypothesis of transformations of the eastern façade of the Cistercian abbey's enclosure in Łąd. It was developed on the basis of architectural research conducted in 2019 by a team of the Faculty of Architecture of the Wrocław University of Technology headed by the author.

There were four main phases in the façade's transformations. In the early Gothic, a two-storey high wall was built, later it was raised, and the sacristy extension was added. The next gothic phase was the extension of the façade to the south, and the baroque one - raising and changing the decor. The article concludes with the statement that many issues related to the dating of the façade in particular require further research.

Keywords: research, architecture, Abbey, Cistercians, Łąd

Streszczenie

W artykule przedstawiono hipotezę przeobrażeń elewacji wschodniej klauzury opactwa cysterskiego w Łądzie. Opracowano ją na podstawie badań architektonicznych prowadzonych w 2019 roku przez zespół przy Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej kierowany przez autorkę.

Wydzielono cztery zasadnicze fazy przekształceń elewacji. We wczesnym gotyku zbudowano dwukondygnacyjną ścianę, później ją podwyższono i dobudowano przedłużenie zakrystii. Kolejna faza gotycka to rozbudowa elewacji w kierunku południowym, a barokowa – podwyższenie i zmiana wystroju. Artykuł zakończono stwierdzeniem, że wiele

---

¹ Prof. dr hab. Ewa Łużyniecka pracuje na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej, zajmuje się badaniami architektury i konserwacją zabytków. E-mail: ewa.luzyniecka@pwr.edu.pl.

zagadnień związanych zwłaszcza z datowaniem omawianej elewacji wymaga dalszych prac badawczych.

Słowa kluczowe: badania, architektura, opactwo, cystersi, Łąd

Opactwo cysterskie w Łądzie zostało założone w obrębie wysoczyzny opadającej ku korytu odnogi Warty w pobliżu słowiańskiego grodu obronnego Lenda, założonego przy szlaku handlowym wiodącym do Poznania i Gniezna. Powierzchnia terenu nie uległa zmianom od czasu średniowiecza i jest pochylona w kierunku południowym. W rejonie odnogi rzeki spłaszcza się, przechodząc w bagienny teren rozlewiska.

Rozpoznawanie dziejów budowy klasztoru łądzkiego to fascynująca podróż w głąb historii. Budowla ta bowiem jest swoistym palimpsestem – przypomina wielokrotnie poprawiany dokument pergaminowy i kojarzy się zwykle z okazałą barokową architekturą. Poznawanie jego średniowiecznych dziejów jest możliwe, jeśli wejdzie się do wnętrza klasztornych lub dotrze do pierwotnego budulca elewacji.

Asumptem do podjęcia badań w 2019 r. stał się remont elewacji wschodniej łądzkiego budynku klauzury, w czasie którego usunięto tynki zewnątrz z prawie całej powierzchni ściany (il. 1). Dzięki temu można było przebadać stratygrafię budulca i wprowadzić korekty w dotychczasowych ustaleniach. Autorka prowadzi badania architektoniczne opactwa łądzkiego od roku 2006, kierując zespołem powołanym przy Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej i złożonym z doktorantów oraz studentów tej uczelni.

Wzmianki historyczne dotyczące budowy

Obecna wiedza historyczna nie jest zbyt pomocna w określeniu budowy opactwa, ponieważ do dziś zachowało się niewiele źródeł pisanych związanych z jego budową, a badacze nadal dyskutują nad podstawowymi zagadnieniami, np. nad początkiem fundacji. Powszechnie przyjmuje się, że droga filiacyjna wyglądała następująco. Pramacierzą opactwa łądzkiego był klasztor niemiecki w Altenbergu koło Kolonii, skąd konwent przybył do wielkopolskiego opactwa w Łeknie. Zakonników z Łekna do Łądu sprowadził książę Mieszko III Stary². Na siedzibę konwentu przeznaczył prawdopodobnie teren leżący niedaleko wspomnianego grodu Lenda, założonego w VIII/IX wieku. Według tradycji klasztornej fundacja miała miejsce w 1145 roku. Ostatnio dominuje teza, że mogło to nastąpić około 1175 r. (?) lub około 1186 r.³

Przyjmuje się także, że w 1191 r. cystersi podjęli decyzję o likwidacji klasztoru łądzkiego i wrócili do Łekna. Cztery lata później po interwencji Mieszka Starego, na mocy decyzji Kapituły Generalnej Cystersów w Citeaux, konwent ponownie przybył do Łądu – tym razem bezpośrednio z Altenbergu⁴.

² Zob. T. Jurek, *Dokumenty fundacyjne opactwa w Łądzie*, „Roczniki Historyczne”, 2000, t. 66, s. 9; M. Przybył, *Mieszko III Stary*, Poznań 2002, s. 12.

³ W różnych opracowaniach podaje się lata 1134, 1145, 1146, 1151, 1152, 1174, 1175, 1183, 1195 r. Zestawienie dat zob. A.M. Wyrwa, *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej. Łekno, Łąd, Obra*, Poznań 1995, s. 87-88; tenże, *Zakon cystersów i jego klasztor w Łądzie. Wybrane problemy z dziejów*, w: *Łąd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*, red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzesiński, Poznań-Łąd 2005, s. 78.

⁴ J. Nowiński, *Łąd nad Wartą. Pocysterski zespół klasztorny. Klejnot sztuki Wielkopolski*, Warszawa 2007, s. 2.

Il. 1. Elewacja wschodnia opactwa cysterskiego w Łądzie podczas badań architektonicznych w 2019 roku (fot. Ewa Łużyńska)

Pierwsza wzmianka dotycząca klasztoru pojawia się w 1233 r. w sfałszowanym dokumencie księcia wielkopolskiego Władysława Odonica, w którym to dokumencie wymienione są nadania księcia poczynione na rzecz klasztoru pw. NMP i św. Mikołaja biskupa⁵. Kolejne przekazy mówią o klasztorze jako o miejscu przekazania sakry biskupiej: w 1255 roku Boguchwałowi z „Cierzelina”⁶, a 1286 r. Janowi Herburtowi II⁷. Istnieje także informacja o dacie dziennej konsekracji kościoła – 11 października, brakuje jednak przy niej roku⁸. Kolejny dokument związany z budową klasztoru pochodzi z 1399 r. i zapisano, że został sporządzony *in stuba murata monasterii Landensis*⁹. O architekturze klasztornej u schyłku średniowiecza informują także notatki Edmunda od Krzyża z 1580 r. sporządzone po wizytacji kościoła i klasztoru: „loca regularia omnia, ecclesiae et claustrum fornices relictas, ab initio imperfectas, multa in aedificii reparanda”¹⁰.

Zgodnie z przekazami kronikarskimi, w roku 1651 opat Jan Zapolski (1644-1689) zawarł kontrakt z architektem Tomaszem Poncino z Poznania na przebudowę kościoła. Prace budowlane zostały przerwane w 1655 roku przez najazd szwedzki. Dwa lata później cystersi oskarżyli Poncino o zbytne wyburzenia w starym kościele i szereg błędów popełnionych podczas wznoszenia nowego obiektu oraz o niezakończenie prac¹¹. Od 1680 roku kontynuacją

⁵ A.M. Wyrwa, *Opactwo cysterskie w Łądz nad Wartą. Zarys historii budowy, stan badań archeologiczno-architektonicznych i wstępne sondażowe badania wykopaliskowe w 2006 roku (stan. L9 – wirydarz)*, „Architectus”, 1/2008, s. 34-55.

⁶ *Rocznik Wielkopolski*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Warszawa 1961, s. 23, 32-33.

⁷ *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, t. 2, s. 189-201.

⁸ W. Łuszczkiewicz, *Opactwo cysterskie w Łądz nad Wartą i jego średniowieczne zabytki sztuki*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, 3/1888, nr 4, s. 119.

⁹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, Poznań-Warszawa 1877, wyd. I. Zakrzewski, nr 2014;

¹⁰ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 4: *Epistolae et Acta 1578-1581*, wyd. L. Boratyński, Kraków 1915, s. 818.

¹¹ *Monasticon...*, op. cit., s. 189-201.

inwestycji zajął się Jerzy Catenazzi, który prowadził prace do śmierci opata Zapolskiego (1689) lub do swojej śmierci w 1690 r. W tym czasie powstała zapewne wschodnia część kościoła.

Złoty okres swojej historii Łąd przeżywał pod rządami opata Antoniego Mikołaja Łukomskiego (1697-1750)¹². Wówczas nastąpiła barokowa przebudowa klasztoru i powstała nowa część kościoła – monumentalne dzieło Pompeo Ferrariego związane z latami 1728-1736. Przełomowym zdarzeniem w przeobrażeniach architektury była kasata opactwa w 1819 r. oraz późniejsze zmiany własnościowe. Do najważniejszych należy rok 1822, gdy dobra pocysterskie nabył hrabia Waław Gutakowski, który w 1850 r. sprowadził do klasztoru oo. kapucynów. W roku 1864 zakonnicy ci zostali zesłani przez władze carskie na Syberię w odwecie za wsparcie powstania styczniowego. Opuszczony klasztor kupił w 1888 r. biskup kujawsko-kaliski Aleksander Bereśniewicz i w 1890 r. erygował parafię diecezjalną.

W roku 1921 biskup kujawsko-kaliski Stanisław Zdzitowiecki przekazał klasztor i kościół Towarzystwu Salezjańskiemu¹³, które zorganizowało w Łądzie Niższe Seminarium Duchowne i sierociniec ze szkołą krawiecką. Podczas drugiej wojny światowej w latach 1939-1941 hitlerowcy utworzyli w klasztorze obóz przejściowy dla księży i zakonników wysyłanych do obozów zagłady, później szkołę Hitlerjugend. Po wojnie do Łądu wrócili salezjanie i od 1952 r. w dawnym opactwie mieści się Wyższe Seminarium Duchowne Towarzystwa Salezjańskiego¹⁴.

Stan badań

Zainteresowanie architekturą klasztoru łądzkiego sięga połowy XIX w.¹⁵ Od tego czasu powstało kilka hipotez dotyczących przeobrażeń budowli średniowiecznego opactwa. Część autorów przypuszczała, że pierwsze zabudowania istniały przed przybyciem cystersów¹⁶ i że na początku wybudowano kaplicę obok kapitułarza (w miejscu obecnej kaplicy św. Jakuba).

W opracowaniach z ubiegłego stulecia dominował pogląd, że pierwsze zabudowania klasztorne były drewniane, a murowaną, trzyskrzydłową klauzurę wzniesiono równocześnie z trzynastowiecznym kościołem. Miały o tym świadczyć znajdowane na różnych wysokościach wendyjskie wątki ceglane – np. Eugeniusz Linette natrafił także na tak zbudowany relikwiarz na strychach wschodniego skrzydła klauzury¹⁷. Według dawnych hipotez skrzydło wschodnie i południowe było dwukondygnacyjne, natomiast zachodnie jednokondygnacyjne.

¹² Na temat nowożytnych dzieł klasztoru zob. J. Nowiński, *Łąd nad Wartą*, Warszawa 2009, s. 12.

¹³ *Salezjanie w Łądzie 1921-2011*, red. J. Nowiński, Warszawa 2011.

¹⁴ J. Nowiński, *Od spustoszenia i ruiny do Pomnika Historii – salezjanie w trosce o Łąd i jego zabytki w latach 1921-2011*, w: *Salezjanie...*, op. cit., s. 54-71.

¹⁵ Zob. W.H. Gawarecki, *Początek i wzrost zakonu benedyktyńsko-cistercyjskiego łącznie i klasztoru łądzkiego, tegoż instytutu w Guberni Kaliskiej, w obwodzie konińskim położonego*, „Magazyn Powszechny”, 7/1840, z. 5, s. 518-543; F.M. Sobieszczański, *Kościół i klasztor w Łądzie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 5/1862, s. 260; A. Małecki, *Klasztory i zakony w Polsce w obrębie wieków średnich, przewodnik naukowy i literacki*, t. 3, [b.m.] 1875, s. 591; W. Łuszczkiewicz, op. cit.; M. Kamiński, *Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą. Zarys dziejów i zabytki sztuki*, Warszawa 1936.

¹⁶ M. Kutzner, *Średniowieczne cysterskie opactwo w Łądzie nad Wartą*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 19/1957, z. 3, s. 282-283; E. Linette, *Architektura dawnego opactwa cysterskiego w Łądzie*, t. 1-2, Poznań 1970 (1977) (mps w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie, dalej: WSDTL); J. Domasłowski, *Kościół i klasztor w Łądzie*, Warszawa-Poznań 1981, „Zabytki Wielkopolski”.

¹⁷ E. Linette, op. cit., s. 108.

Przedmiotem rozważań dotychczasowych badaczy była także ocena łądzkiego warsztatu budowlanego i jego związki stylistyczne. Władysław Łuszczkiewicz zwracał uwagę na podobieństwo detali architektonicznych do wystroju kościoła bożogrobców w Gnieźnie, świadczące o wielkopolskiej szkole kamieniarskiej¹⁸. Nikodem Pajzderski więcej podobieństw dostrzegał w katedrze gnieźnieńskiej¹⁹. Kapituła była uważana przez Michała Walickiego za dzieło wysokiej klasy²⁰. Marian Kutzner sklepienia kapituły łączył z architekturą krzyżacką, upatrując podobieństw także w niemieckich klasztorach cysterskich i katedralnych kapitułach angielskich. Wystrój rzeźbiarski łączył natomiast z budowlami śląskimi, dostrzegając działalność przynajmniej dwóch warsztatów budowlanych. W późniejszych pracach autor ten datował sklepienie kapituły na lata 1350-1354 oraz powtórzył podobieństwa wskazywane wcześniej przez Łuszczkiewicza i Pajzderskiego²¹. Adam Miłobędzki natomiast uznał to sklepienie za dzieło miejscowego warsztatu²².

Należy także wspomnieć serię opracowań Janusza Nowińskiego, w których autor zajął się wystrojem klasztoru oraz omówieniem łądzkich ogrodów klasztornych²³. W artykułach tych zawarł także ciekawe informacje dotyczące rozplanowania i architektury opactwa.

Wartość dokumentacyjną miało opracowanie wykonane w czasie remontu ścian budynku klauzury przeprowadzonego w latach 1973-1975²⁴. Badania wykopaliskowe w roku 2000 prowadzili Janusz Stępkowski, Leszek Czapski i Krzysztof Janiszewski²⁵. Wnioski zawarte w sprawozdaniu budzą wiele wątpliwości, natomiast kilka opisów budowy murów ma charakter dokumentacyjny.

Jak wcześniej wspomniano, badania autorki trwały od roku 2006²⁶. Wówczas istotną ich częścią była inwentaryzacja wybranych detali architektonicznych. Równocześnie prowadzone były przez Andrzeja Wyrwę badania archeologiczne w obrębie wirydarza²⁷. W drugim sezonie badań autorki (2008) przeanalizowano budowę ścian piwnic zachodnich i południowych. Wspomniany zespół archeologów wykonał w tym roku dwa wykopy przy wschodniej elewacji klauzury.

Trzeci sezon badań autorki odbył się w roku 2014 i wówczas kontynuowano inwentaryzację detali architektonicznych, zwłaszcza wsporników i zworników. Rok później została

¹⁸ W. Łuszczkiewicz, op. cit., s. 121.

¹⁹ N. Pajzderski, *Kościół św. Jana w Gnieźnie i jego dekoracje z XIV wieku*, „Prace Komisji Historii Sztuki”, 3/1923, s. 98.

²⁰ M. Walicki, *Sztuka Polska za Piastów i Jagiellonów*, w: J. Starzyński, M. Walicki, *Dzieje sztuki polskiej*, Warszawa 1936, s. 19-148.

²¹ M. Kutzner, op. cit., s. 282.

²² A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, wyd. 3, Warszawa 1978, s. 79.

²³ J. Nowiński, „Na podobieństwo winnej latorośli”... *Alegoria Rozwoju Zakonu Cystersów w Polsce na obrazie Adama Schwacha w krużgankach klasztoru w Łądzie nad Wartą. Najstarszy widok zabudowań łądzkiego opactwa*, „Saeculum Christianum”, 10/2003, nr 2, s. 325-333; tenże, *Genius horti w cysterskim opactwie*, „Czasopismo Techniczne. Architektura”, 13/5-A/2010, s. 72-84; tenże, *Ogrody cysterskiego opactwa Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja w Łądzie*, „Architectus”, 3/2013, s. 63-75.

²⁴ A. Werc, *Badania architektoniczne elewacji d. klasztoru Cystersów w Łądzie n. Wartą, pow. Konin prowadzone 1973-1975, 1975* (mps w Bibl. WSDTL).

²⁵ *Badania architektoniczne zespołu pocysterskiego w Łądzie, gmina Łądek*, oprac. J. Stępkowski, L. Czapski, K. Janiszewski, Łądek 2000 (mps w Bibl. WSDTL).

²⁶ Opis badań zob. E. Łużyńska, *Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą. Sprawozdanie z badań architektonicznych, sezon I – 2007 rok*, „Architectus”, 1/2008, s. 56-65.

²⁷ Sprawozdanie z badań archeologicznych, zob. A.M. Wyrwa, *Opactwo...*, op.cit., s. 34-55.

Il. 2. Klasztor od wschodu wg Adama Swacha z około roku 1714. Z lewej – część fresku, z prawej – fragment obrazu olejnego wiszącego w krużgankach klasztornych (fot. E. Łużyńicka)

wydana monografia omawiająca wiele problemów związanych z najnowszymi badaniami średniowiecznych zabytków opactwa łądzkiego²⁸. W tym tomie autorka przedstawiła kolejną próbę wydzielenia najważniejszych faz budowlanych opactwa²⁹.

Analiza wybranych źródeł ikonograficznych ukazujących elewację wschodnią

Najstarsze wizerunki opactwa łądzkiego zostały przedstawione na dwóch tablicach filiacyjnych macierzystego klasztoru w Altenbergu³⁰. Pierwszą sporządzono prawdopodobnie na przełomie XIV i XV w., drugą około 1512 r. Na nich klasztor został narysowany prawdopodobnie od strony południowo-zachodniej, a elewacja, o której mowa była niewidoczna.

Po raz pierwszy ściana wschodnia klasztoru została przedstawiona na zachowanych do dziś w Łądzie wizerunkach Adama Swacha wykonanych około roku 1714 (il. 2). Jeden z nich był częścią fresku ze sceną fundacji opactwa, umieszczonej na ścianie sieni wschodniej klasztoru, i przedstawiał stan budowli przed przebudową. Drugi wizerunek to fragment obrazu olejnego wiszącego w krużgankach klasztornych. Na nim autor przedstawił klasztor po przebudowie, wprowadzając wiele zmian w poprzednim widoku klasztoru.

Kilka niezachowanych do dziś elementów elewacji wschodniej klauzury zostało narysowanych na planie z około roku 1865, sygnowanym przez A. Nowaka i B.P. Kamińskiego³¹. Należy do nich przypora w środkowej części elewacji, dwa relikty zapewne przypór przy wejściu głównym i dwa mury kurtynowe dochodzące pod kątem prostym do elewacji. Jeden z nich przylegał do południowo-wschodniej przypory przekątniowej budynku klauzury i wydzieliał południowy ogród klasztorny. Drugi, znajdujący się na północ od przejścia, wytyczał ogród wschodni. Na planie narysowane zostało także przejście prowadzące do pałacu opackiego.

²⁸ *Lenda mediiaevi. Średniowieczne zabytki dawnego opactwa w Łądzie-nowe odkrycia, najnowsze badania*, red. J. Nowiński, współpr. P. Mrozowski, Łądz-Poznań-Warszawa 2015.

²⁹ E. Łużyńicka, *Badania architektoniczne średniowiecznego klasztoru w Łądzie*, w: *Lend...*, op. cit., s. 10-32.

³⁰ A.M. Wyrwa, *Opactwo...*, op. cit., ryc. 3, s. 35.

³¹ *Plan sytuacyjny klasztoru kościoła zabudowań i ogrodów klasztornych we wsi Lendzie. Powiat koniński. Gubernia warszawska*, sporządzony po likwidacji kapucyńskiego klasztoru przez rząd carski w czerwcu 1864 r., Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. AD17-21.

W analizie ikonografii nie może także zabraknąć rzutu klasztoru łądzkiego z roku 1888 autorstwa Władysława Łuszczkiewicza³². Rysunek nie odzwierciedla stanu faktycznego, lecz jest dokonaną przez niego rekonstrukcją najstarszej fazy budowlanej.

Przemiany związane z omawianą elewacją można także zaobserwować, analizując rzut kościoła i klasztoru z roku 1907 autorstwa K. Wojciechowskiego³³. Na rysunku tym nie zostały umieszczone ani mury kurtynowe zaznaczone na planie Nowaka oraz Kamińskiego, ani przypory widoczne na planie Łuszczkiewicza. Natomiast została uwzględniona przypora w północnej części elewacji wschodniej.

Wielu informacji na temat dawnej elewacji wschodniej klauzury dostarczyła analiza ilustracji udostępnionych przez ks. prof. Janusza Nowińskiego. Należą do nich fotografie z roku 1913 wykonane przez J. Klosa³⁴ oraz akwarela Mariana Trzebińskiego z roku 1922³⁵.

Na ich podstawie można stwierdzić, że wejście główne zaakcentowane było wieloma nieistniejącymi już dziś elementami dekoracyjnymi. Były to: ustawione po bokach portalu dwa okazałe postumenty z rzeźbami, dekoracja frontonu portalu głównego z aniołkami oraz wewnątrz naczółka ustawione nad gzymsem koronującym.

Postumenty z figurami i aniołki portalowe nie przetrwały długo, co można stwierdzić na podstawie analizy fotografii wykonanej około roku 1922³⁶. Przedstawia ona mocno zniszczoną elewację z dwoma masywnymi przyporami. Zostały one usunięte cztery lata później, co uwiecznił T. Wiśniowski na fotografii z 1926 r. i około roku 1928³⁷. Pozostało jedynie masywne wzmocnienie narożnika południowo-wschodniego klauzury. Kompozycja elewacji złożona była z pasowej dekoracji podkreślającej artykulację pionową i poziomą, nadal były widoczne stiukowe reliefy w części portalowej. Ich stan techniczny w ciągu lat pogarszał się i po wojnie zostały zapewne usunięte – na fotografii z 1969 r.³⁸ w miejscu dekoracji widnieją puste pola.

Przedstawione rozpoznanie źródeł ikonograficznych stało się punktem wyjściowym dalszych badań architektonicznych *in situ* (il. 3). Na tej podstawie można było rozpocząć analizę otworów piwnicy w południowo-wschodnim narożniku oraz osadzenia okien parteru, tzn. dawnego refektarza opackiego, kaplicy św. Jakuba, kapitułarza, dawnego armarium i zakrystii. Możliwa była także wstępna charakterystyka otworów w ścianach piętra, zwłaszcza w rejonie celi i kaplicy opackiej, obecnej sali lekcyjnej i toalety. Pomocne w badaniach stratygraficznych było także zlokalizowanie murów niezachowanych, lecz znanych z ikonografii – np. dawnych ogrodzeń, postumentów oraz fundamentu budowli z przyporą.

³² W. Łuszczkiewicz, op. cit., s. 119, tabl. XV.

³³ *Rzut kościoła klasztornego w Łądzie*, K. Wojciechowski, 1907, Polska Akademia Nauk, neg. 84434 PAN.

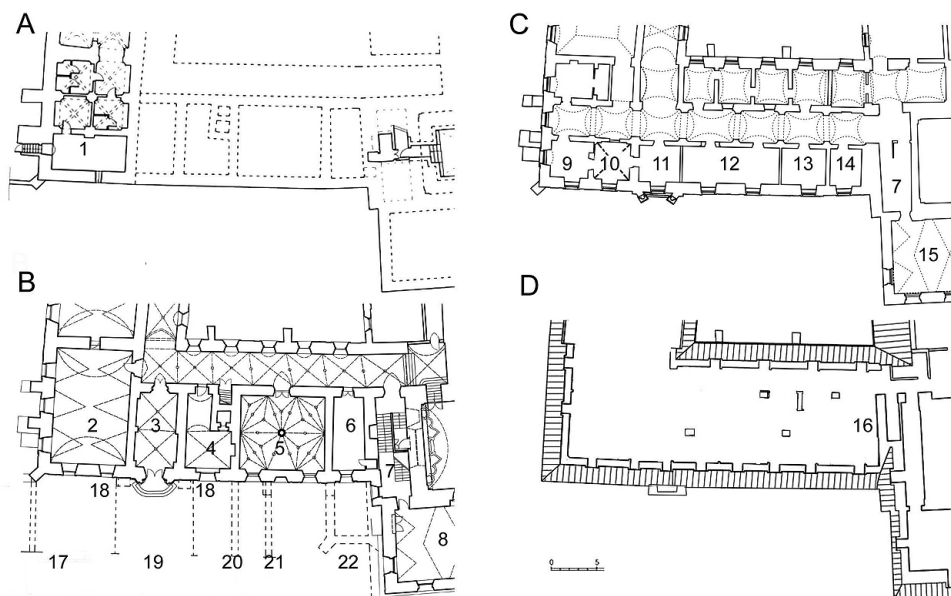
³⁴ *Klasztor w Łądzie*, fot. J. Klos, 1913, IS PAN BR0000002650 Łąd oraz IS PAN B0000002167Ra.

³⁵ *Klasztor w Łądzie*, akwarela Mariana Trzebińskiego, „Tygodnik Ilustrowany”, 8/1922, s. 4.

³⁶ J. Nowiński, *Od spustoszenia...*, op. cit., s. 55.

³⁷ Tamże, s. 62.

³⁸ E. Linette, op. cit., t. 2, tabl. IX.

Il. 3. Rzuty kondygnacji wschodniego skrzydła klauzury. A – piwnica, B – parter, C – piętro, D – strych. Elementy istniejące: 1 – piwnica, 2 – d. refektarz opacki, 3 – sień wschodnia, 4 – kaplica św. Jakuba, 5 – kapitułarz, 6 – d. armarium i zakrystia, ob. toaleta, 7 – schody i korytarz, 8 – obecna zakrystia, 9 – d. cela opacka (?), 10 – d. kaplica opacka (?), 11 i 13 – cele, 12 – d. cela, później sala lekcyjna, 14 – d. cela, ob. toaleta, 15 – sala muzyczna, 16 – strych i relikw ściany południowego ramienia transeptu kościoła. Rekonstrukcje: 17 – mur ogrodzenia, 18 – postument, 19 – przejście do pałacu opackiego, 20 – mur odkryty przez archeologów, 21 – mur ogrodzenia zmieniony w przyporę, 22 – fundament odkryty przez archeologów (oprac. E. Łużyńska)

Opis badań

Badania architektoniczne elewacji wschodniej budynku klauzury były prowadzone w roku 2019³⁹. Prace *in situ* polegały na uczytelnianiu relacji poszczególnych elementów budowlanych przez oczyszczanie z zaprawy styków i wydobywaniu spod tynków elementów zamurowanych podczas późniejszych przeobrażeń. Równolegle prowadzono analizę cech budulca uwzględniającą aspekty techniczne, formalne i metryczne. Dokumentacja była opracowywana w postaci numerycznej typu CAD i cyfrowej z użyciem fotogrametrii. Wykorzystano przy tym projekt Andrzeja Sikorskiego z 2008 r.⁴⁰ i pomiary skanerem laserowym FARO Focus 3D X330 z 2015 r.⁴¹

³⁹ W pracach, oprócz autorki, brały również udział Lubow Smirnowa i Alicja Zgraja, Paulina Smołyk – doktorantki Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej.

⁴⁰ *Renowacja XII-wiecznego pocysterskiego opactwa w Łądz nad Wartą i adaptacja na centrum kulturalno-edukacyjne*, Pracownia Projektowa „Pro-Invest”, Dariusz Śniadek, 2008 (Bibl. WSDTL).

⁴¹ *Digitalizacja i udostępnienie kościoła najstarszego w Polsce zespołu dawnego opactwa cysterskiego w Łądz nad Wartą*, biuro PRO RESTAURO S.C. Karolina Rogalska, Paweł Świerczewski (Bibl. WSDTL).

Przedmiotem opracowania była początkowo stratygrafia elementów architektonicznych elewacji (il. 4). Na podstawie badań wyodrębniono sześć rodzajów budulca o podobnych cechach. Pierwszą grupę stanowiły cegły o wymiarach 27,5-28,5-12,5-13,5 × 10,1-10,5 cm i układzie gotyckim oraz czasami wendyjskim. Miały one pomarszczoną fakturę lic i połączone były ciemno-piaskową zaprawą wapienną formowaną w spoinach. Spoiny poziome i pionowe o przekroju trójkąta równoramiennego przetrwały w dość dobrym stanie. Budulec o wspomnianych cechach, jak stwierdzono, wypełniał część elewacji na północ od wejścia głównego i sięgał do parapetów okien piętra.

Drugi rodzaj budulca miał postać cegieł o licach mocno zniszczonych oraz wymiarach 27,8-28,5 × 12,6-13,5 × 10,3-10,5 cm i został odsłonięty przy południowym pilastrze strefy wejściowej. Relikt ten sięgał do wysokości piętra i stanowił zapewne pozostałość pierwotnej przypory. Drugim miejscem o takich cechach były cegły ułożone w wątku głównie gotyckim. Tworzyły one pas muru o średniej wysokości około 1,0 m, zlokalizowany na północ od wejścia między oknami piętra klauzury.

Podobnymi cechami charakteryzował się trzeci rodzaj murów. Został on wzniesiony z cegieł o układzie i wymiarach podobnych do poprzednio omawianych składowych. Podstawową różnicą były, jak stwierdzono, formy spoin. Spoiny poziome formowane były od góry w pochyłe płaszczyzny podcięte od dołu, uzyskując profil trójkąta o niewielkim jednym ramieniu. Spoiny pionowe natomiast miały formę płaską z przecięciem. Tego typu ściana została odsłonięta na południe od wejścia głównego.

W odmienny sposób został uformowany budulec znajdujący się w rejonie okna dawnej zakrystii. W murze będącym zamurowaniem łuku układ cegieł o wymiarach 27,1-27,2 × 11,9-12,1 × 9,0-9,2 cm był nieregularny, czasami gotycki. Piąty rodzaj budulca stanowiły cegły o wymiarach 26,1-26,4 × 11,9-12,1 × 8,0-8,2, układane w wątku blokowym, tzn. na przemian w jednej warstwie główkami, a w drugiej wozówkami. W taki sposób zbudowano górną część elewacji poniżej gzymsu wieńczącego. Odmiennie uformowane cegły maszynowe o wymiarach 26,1-26,2 × 11,9-12,0 × 6,0-6,2 cm w układzie blokowym zostały zaliczone do szóstej grupy budulca. Wypełniały one otwór poniżej okna dawnej zakrystii.

W czasie terenowych badań oczyszczono z tynku także ościeża okienne, co pozwoliło na określenie różnic w budowie poszczególnych okien. Dwa ostrołuczne otwory parteru były wykonane w podobny sposób – było to okno kaplicy św. Jakuba i środkowy otwór kapitułarza. Ich rozglifienia były wzniesione z cegieł formowanych, a zwieńczenia z wachlarzowo ustawionych cegieł ułożonych główkami. W ceglanej oprawie okna kaplicy zachował się maswerk wykonany wtórnie ze zbrojonego sztucznego kamienia. Natomiast wewnątrz dawnego okna kapitułarza zostało zamurowane ceglami o układzie blokowym. W kluczu otworu przetrwał relikwiot pierwotnego maswerku, prawdopodobnie kamiennego.

Boczne ostrołuczne okna kapitułarza, jak wykazały badania, zostały wtórnie wykute. Zwieńczenia otworów nie zostały ułożone w formie wachlarzowej, lecz powstały w wyniku zniszczenia poziomych warstw cegieł, przez co krawędzie łęków są poszarpane. Rozglifienia natomiast zostały utworzone przez pochyłe przekucie wnętrza muru. Jego budowa *opus emplectum* została uwidoczniła po oczyszczeniu powierzchni z tynku. W podobny sposób zostało wykonane ościeże w oknie dawnej zakrystii. Powstało ono w wyniku zniszczenia części muru wypełniającego dawny łęk sklepienny.

1

2

Il. 4. Elewacja wschodnia budynku klauzury. 1 – stan przed badaniami, 2007; 2 – wyniki badań architektonicznych, a – wczesny gotyk, b – gotyk, c – barok, d – XX w., 2019, oprac. E. Łużyńska

Prostokątne okna dawnego refektarza opackiego z kamiennymi, profilowanymi parapetami pierwotnie były ozdobione uszakowymi opaskami wykonanymi w tynku. Po oczyszczeniu z zaprawy okazało się, że ich otwory zostały wtórnie wykute i zbudowane z cegieł o wysokości około 8,0 cm. Analogicznie zostały zbudowane okna piętra. Ich otwory od parapetu do połowy wysokości, jak się okazało, zostały zbudowane z cegieł wtórnie wstawionych w przekucia wcześniejszego muru. Wyższe części okien powiązane zostały z budulcem górnej części elewacji.

W czasie badań architektonicznych odsłonięto także relikty siedmiu niewielkich okien – jeden w przyziemiu oraz sześć między parterem i piętrem. Przetrwały one w różnym stanie. Kompletnie zachował się otwór między oknami południowej części piętra elewacji. Miał on formę prostokąta o wymiarach około 72 × 100 cm i został zwieńczony spłaszczonym łukiem odcinkowym, który zbudowano z wachlarzowo ułożonych główek. W podobnym stanie przetrwał także prostokątny ślad o wymiarach 65 × 150 cm, odsłonięty w północnej części elewacji. Zamurowanie otworu nie było jednolite i można było wyodrębnić dolną część o wysokości około 40 cm, którą należało wiązać ze zmianą kształtu okna.

Badania architektoniczne przyniosły także kilka odkryć pozostałości po elementach konstrukcyjnych. Należy do nich ślad przylegający od południa do strefy portalowej o szerokości 1,10 m na dole i około 40 cm na wysokości połowy piętra elewacji. Był to zapewne relikw skutoego wnętrza przypory, która została zniszczona podczas budowy portalu.

Po obu jego stronach odsłonięto także dwa uszkodzenia lica muru uformowane w prostokąty o wymiarach około 70 × 90 cm. Były to zapewne ślady po sięgaczach stabilizujących dwa postumenty z figurami, znane z przekazów ikonograficznych.

Podobny charakter miały wgłębienia odsłonięte w pobliżu południowego okna kapitułarza i były pozostałościami dostawień ogrodzeń, które funkcjonowały w różnym czasie. Ślady o szerokości około 60 cm, zlokalizowane na południe od okna, związane były zapewne z murem odkrytym przez archeologów w 2008 roku. Oczyszczone na północ od okna wkucia o szerokości około 70 cm można wiązać ze znanym z ikonografii ogrodzeniem, później przekształconym w nieistniejącą dziś przyporę.

Analogiczne losy spotkały zapewne z mur, którego dostawienie odsłonięto przy oknie dawnej zakrystii, w miejscu przybudówki z przyporą odsłoniętą przez archeologów w 2008 roku. W tym miejscu zachował się także zniszczony fragment ostrołucznego gurtu sklepiennego. Został on zbudowany ze ściętych w narożach cegieł. Na piętrze przetrwało także wgłębienie po podobnej formie.

Oprócz wymienionych elementów konstrukcyjnych odczyszczono także trzy poziomy otworów po rusztowaniach budowlanych oraz relikty dwóch belek drewnianych o przekroju 23 × 26 cm. Były one zlokalizowane na wysokości połowy okien dawnego refektarza opackiego i zapewne wiązały się z konstrukcją zadaszenia lub przybudówki.

Wnioski

Na podstawie przeprowadzonych badań architektonicznych potwierdzono wcześniejsze hipotezy o przeobrażeniach skrzydła wschodniego budynku klauzury dawnego opactwa cysterskiego w Łądzie. Udało się przy tym wprowadzić kilka uściśleń wzbogacających wiedzę na temat zwłaszcza średniowiecznej architektury klasztoru. Wydzielono cztery główne fazy budowlane, charakteryzujące się podobnymi cechami formalnymi i strukturalnymi (il. 5).

W pierwszej fazie zbudowano prawdopodobnie część środkową i północną elewacji wschodniej skrzydła, sięgającą do wysokości parapetów obecnych okien piętra. Można przypuszczać, że w tym czasie powstały pomieszczenia parteru i nad nim niskie dormitorium. Mur elewacji był posadowiony na fundamencie z otoczków i wzniesiony z cegieł o pomarszczonej fakturze lic i układzie gotyckim oraz czasami wendyjskim. Cegły przedzielane były spoinami o przekroju trójkąta równoramiennego. Z tego czasu nie przetrwał żaden portal ale zachowały się dwa wysokie okna parteru – obecne okno kaplicy św. Jakuba i środkowy otwór kapitułarza. Ich zwieńczenia budowano razem ze ścianą i złożone były z cegieł o układzie wachlarzowym. Zapewne były one wypełnione kamiennymi maswerkami – relikw jednego z nich przetrwał w kluczu otworu kapitułarza. W omawianym czasie powstały także prawdopodobnie niewielkie okna piętra. Dolne części okien zostały odsłonięte w czasie badań.

Po wzniesieniu omówionej części elewacji klauzury, w drugiej fazie dokonano modernizacji skrzydła, powtarzając zastosowaną wcześniej technikę murarską. Prawdopodobnie przebudowano wówczas dormitorium, zwiększając jego wysokość o około 1,0 m. Tym samym zaistniała konieczność zmiany kształtu okien. Nowe uzyskały prostokątną formę,

Il. 5. Elewacja wschodnia budynku klauzury. Wyniki badań architektonicznych w 2019 roku. Próba rekonstrukcji faz budowy: 1 – wczesny gotyk, 2 – gotyk I, 3 – gotyk II, III, 4 – barok, a – cegły, b – tynki, c – dach, oprac. E. Łużyniecka

zwieńczoną spłaszczonymi łękami odcinkowymi. Łęki znalazły się w części nadbudowanej, a osadzone w starym murze parapety umieszczono wyżej od poprzednich. Tylko jedno tego typu okno zachowało się w całości i zostało odkryte na północ od obecnej strefy wejściowej. Przy południowym jej pilastrze został odsłonięty relikw zapewne pierwotnej przypory, która wzmacniała południowo-wschodnie naroże skrzydła.

Być może w czasie modernizacji skrzydła wschodniego podjęto także decyzję o rozbudowie niewielkiego armarium i zakrystii sąsiadującej z transeptem kościoła. Utworzono wówczas na wschodzie dwukondygnacyjną przybudówkę dostawioną do istniejącej elewacji. Pozostałością jej fundamentów były odkryte przez archeologów mury z przyporą przekątniową zbudowane z kamieni otoczków i ułamków cegieł. Na murach wspierały się zapewne sklepienia, o czym świadczy zachowany w istniejącej ścianie fragment ostrołucznego gurtu i na piętrze odcisk podobnej formy.

Trzecia faza budowy elewacji wschodniej wiązała się prawdopodobnie z powstaniem południowego skrzydła budynku klauzury. Początkowo zapewne przedłużono na południe elewację, dostosowując wysokości nowych kondygnacji do wcześniejszych poziomów użytkowych. Podobnie uczyniono z techniką wznoszenia muru. W odmienny sposób uformowano jedynie zaprawy między cegłami. Spoinom poziomym nadano profil trójkąta, a pionowym płaski z przecięciem. Budowane w tym czasie okna na piętrze miały formę prostokąta i były zwieńczone spłaszczonym łukiem odcinkowym. Jedno zachowane w całości zostało odsłonięte w czasie badań.

Być może w kolejnym etapie tej fazy zmodernizowano pomieszczenia dawnego skrzydła wschodniego, uzyskując formę elewacji odwzorowaną na widokach Schwacha. Możliwe, że

wykonano wówczas boczne ostrołuczne okna kapitulacza. Jak wykazały bowiem badania, zostały one wtórnie wykute. Nie można także wykluczyć, że w podobnym czasie rozebrano dobudówkę starej zakrystii i jej ścianę południową przekształcono w przyporę oraz zamurowano łęk sklepienny. Mogło się to wiązać z gotycką przebudową kościoła i powstaniem trójbocznie zakończonego wysokiego prezbiterium. Trudno określić natomiast czas wykonania okna zakrystii – powstało ono w wyniku zniszczenia wspomnianego wypełnienia.

Czwarta faza była związana z przełomem stylowym i całkowitą zmianą wystroju elewacji. Po raz kolejny zwiększono wysokość elewacji i przebudowano okna. Wykonana wówczas i zachowana do dziś jej kompozycja składała się z pasowej dekoracji uwzględniającej artykulację pionową i poziomą. Wejście główne akcentowały ustawione po bokach dwa postumenty z wydzieloną częścią cokołową, korpusem i gzymsem. Na jednym postumencie została ustawiona rzeźba anioła, a na drugim zakonnika (?), obie umieszczone na osobnych podstawach. Kompozycję elewacji uzupełniały prostokątne okna z kamiennymi, profilowanymi parapetami i ozdobione uszakowymi opaskami wykonanymi w tynku.

Dominantą elewacji była strefa wejściowa podkreślona zdwojonymi pilastrami biegnącymi pod kątem przez dwie kondygnacje. Na dole znajdował się portal z frontonem, na którym umieszczono niezachowany do dziś napis IHS obwiedziony dekoracją muszlową. Nie przetrwały także dwa symetrycznie ustawione klęczące anioły z częściowo rozpostartymi skrzydłami. Niewielki fragment drewnianej postaci anioła jest przechowywany obecnie w sali muzycznej klasztoru. Uległa również zniszczeniu dekoracja naczółka ustawionego nad gzymsem koronującym. Zgodnie z ikonografią miała ona formę reliefu przedstawiającego podobiznę Madonny z dzieciątkiem, poniżej umieszczone były wicie roślinne.

Omawiany okres związany był także z kilkoma ingerencjami budowlanymi. Należało do nich usunięcie dotychczasowych przypór przy wejściu i budowa przy przyporze przekątniowej muru ogrodu klasztorowego, znanego z ikonografii. Dodatkowo na północ od okna kaplicy św. Jakuba powstało kolejne ogrodzenie ogrodowe zaznaczone na planie z 1865 roku.

Późniejsze prace budowlane wykonywane w obrębie elewacji wschodniej miały charakter remontów i zostały dość dobrze udokumentowane w formie ikonografii oraz przekazów pisanych. W okno kaplicy został wstawiony maswerk wykonany ze zbrojonego sztucznego kamienia, wykonano otwory doświetlające piwnicę południową oraz wzniesiono kolejny mur ogrodowy między pierwszym a drugim od południa oknem kapitulacza. Został on później częściowo rozebrany i przekształcony w przyporę. Wszystkie przypory zlikwidowano cztery lata później. Zostały usunięte także postumenty z figurami i aniołki portalowe.

Podsumowanie

Opisane wyżej badania architektoniczne elewacji wschodniej klauzury opactwa łądzkiego pozwoliły na kolejne uściślenie czasu powstania pierwszego murowanego skrzydła wschodniego. Wyznaczenie początku budowy elewacji oparto na analizie układu cegieł i obecnej wiedzy o tym, że wątek gotycki pojawia się w budowlach wielkopolskich najwcześniej w ostatniej ćwierci XIII w.

Datowanie drugiej fazy prac w klasztorze powiązano z drugą połową XIV w. dzięki istniejącym źródłom pisanim o staroście generalnym Wielkopolski, Wierzbicie z Palewic (Paniewicz). Na zwornikach sklepień do dziś zachowały się bowiem herby rodu Niesobia, z którego wywodził się starosta. Wizerunki jego herbu w kaplicy św. Jakuba Apostoła stały się

podstawą datowania polichromii i powstania kaplicy na lata 1352-1372. Wydzielenie kaplicy z kolei może być sygnałem szerszej zakrojonej przebudowy i stąd datowanie drugiej fazy.

Precyzyjne określenie czasu dalszych średniowiecznych przeobrażeń elewacji łądzkiej jest obecnie niemożliwe. Dopiero kolejne badania innych części budynku klauzury mogą pomóc w rozwiązaniu tego problemu. Datowanie późniejszych faz budowy było łatwiejsze i związane ze wzrostem źródeł pisanych i ikonograficznych, który następuje w czasach nowożytnych. Dlatego przekazy kronikarskie i dzieła Adama Swacha z około roku 1714 pozwalają na łączenie czasu wielkiej przebudowy elewacji opactwa łądzkiego z rządami opata Antoniego Mikołaja Łukomskiego (1697-1750) i budową w latach 1728-1736 nowej części kościoła zaprojektowanej przez Pompeo Ferrariego.

Na podstawie przeprowadzonych badań łądzkich można także stwierdzić, że potwierdziła się teza o zjawisku „zagnieżdżenia się” konwentu. Zanim powstały pierwsze murowane budowle, minął czas trwający przynajmniej jedno pokolenie od momentu fundacji. Pierwszą fazę budowy wcześniej datowano na czwartą ćwierć XIII w., a pierwsi cystersi przybyli sto lat wcześniej. Hipoteza o wcześniejszym funkcjonowaniu drewnianych budowli w Łądzie jest coraz bardziej prawdopodobna i zbieżna z obecną wiedzą na temat budowy innych europejskich opactw.

Uważa się, że gdy w początkowym okresie formowania się zakonu cysterskiego opat i pierwsi mnisi przybywali na teren przyszłego klasztoru, to mieszkali w chatkach drewnianych o różnych konstrukcjach. Relikty takich budowli odkryto w dwóch brytyjskich klasztorach. W chórze kościoła Fountains⁴² natrafiono na ślady po słupach pochodzących z około 1134 r., a w Sawley odsłonięto relikty konstrukcji słupowej prawdopodobnie domu braci świeckich z 1150 r., a także kuchni, refektarza i dormitorium z lat 1160-1170⁴³.

Opisane badania architektoniczne wschodniej elewacji potwierdziły również wcześniejszą hipotezę o tym, że podział i funkcja wnętrza pierwszego skrzydła klauzury łądzkiej była prawdopodobnie inna niż dzisiaj. Nie można wykluczyć, że w początkowej fazie inspiracją rozplanowania siedziby zakonników był macierzysty klasztor w Altenbergu. W latach 1133-1259 wzniesiono tam pierwszy murowany kościół i budynek klauzury, który złożony był jedynie z krużganka oraz wschodniego skrzydła. W nim znajdowała się na parterze zakryta, kapituła, kapituła, sień, schody z karczerem, kuchnia i refektarz oraz na piętrze dormitorium⁴⁴.

Dzieje budowy opactwa altenberskiego oraz dotychczasowe badania autorki pozwalają także na postawienie tezy o dwóch zasadniczych etapach budowy średniowiecznych opactw. Pierwszy etap zwykle związany był z powstaniem niewielkiej świątyni i klauzury, skromnej planistycznie i niewielkiej kubaturowo. W drugim etapie obie budowle podlegały przeobrażeniom i powstawały większe kościoły oraz klauzury rozplanowane wokół wirydarza. Jeśli przyjmiemy tę prawidłowość w odniesieniu do opactwa łądzkiego, widoczne na widokach Schwacha południowe ramię transeptu z dwoma oknami mogłoby wiązać się z pierwszą fazą, a podwyższona nawa i trójkątnie zakończone prezbiterium z drugą.

Architektura średniowiecznego opactwa w Łądzie nadal czeka na pełne rozpoznanie. Wprawdzie w czasie wielkiej przebudowy barokowej oraz podczas remontów kościoła i wiele

⁴² *Fountains Abbey. Studley Royal*, London 2000, "The National Trust", s. 9.

⁴³ G. Coppack, *The white monks. The Cistercians in Britain 1128-1540*, Stroud 2000, s. 30-31.

⁴⁴ G. Binding, *Das ehemalige romanische Zisterzienserkloster Altenberg*, Köln 1975, s. 7-10; M. Untermann, *Forma ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*, Münster-Berlin 2001, s. 358.

pomieszczeń średniowiecznej klauzury zostało rozebranych lub zmienionych, ale pozostały relikty klasztoru ukryte pod tynkami obecnych budowli. Należy mieć więc nadzieję, że w przyszłości zaistnieje możliwość przeprowadzenia kolejnych badań i wiele zagadnień związanych z początkami architektury łądzkiej zostanie wyjaśnionych.

Bibliografia

Źródła

- Klasztor w Łądzie*, fot. J. Klos, 1913, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, sygn. IS PAN BR0000002650 Łąd oraz IS PAN B0000002167Ra.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, wyd. I. Zakrzewski, Poznań-Warszawa 1877.
- Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 4: *Epistolae et Acta 1578-1581*, wyd. L. Boratyński, Kraków 1915.
- Plan sytuacyjny klasztoru kościoła zabudowań i ogrodów klasztornych we wsi Lendzie. Powiat koniński. Gubernia warszawska*, sporządzony po likwidacji kapucyńskiego klasztoru przez rząd carski w czerwcu 1864 r., Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. AD17-21.
- Rocznik Wielkopolski*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 3, Warszawa 1961, s. 12 - 35.
- Rzut kościoła klasztornego w Łądzie*, K. Wojciechowski, 1907, Polska Akademia Nauk, neg. 84434.

Opracowania

- Badania architektoniczne zespołu pocysterskiego w Łądzie, gmina Łądek*, oprac. J. Stępkowski, L. Czapski, K. Janiszewski, Łąd 2000 (mps w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie, dalej: WSDTL).
- Binding G., *Das ehemalige romanische Zisterzienserkloster Altenberg*, Köln 1975.
- Coppack G., *The white monks. The Cistercians in Britain 1128-1540*, Stroud 2000.
- Digitalizacja i udostępnienie kościoła najstarszego w Polsce zespołu dawnego opactwa cysterskiego w Łądzie nad Wartą*, biuro PRO RESTAURO S.C. Karolina Rogalska, Paweł Świerczewski (Bibl. WSDTL).
- Domasłowski J., *Kościół i klasztor w Łądzie*, Warszawa-Poznań 1981, „Zabytki Wielkopolski”. *Fountains Abbey. Studley Royal*, London 2000, “The National Trust”.
- Gawarecki W.H., *Początek i wzrost zakonu benedyktyńsko-cistercyjskiego łącznie i klasztoru lendzkiego, tegoż instytutu w Guberni Kaliskiej, w obwodzie konińskim położonego*, „Magazyn Powszechny”, 7/1840, nr 5, s. 518-543.
- Jurek T., *Dokumenty fundacyjne opactwa w Łądzie*, „Roczniki Historyczne”, 2000, t. 66, s. 7-53.
- Kamiński M., *Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą. Zarys dziejów i zabytki sztuki*, Warszawa 1936.
- Klasztor w Łądzie*, akwarela Mariana Trzebińskiego, „Tygodnik Ilustrowany”, 8/1922, s. 4.
- Kutzner M., *Średniowieczne cysterskie opactwo w Łądzie nad Wartą*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 19/1957, z. 3, s. 282-283.
- Lenda medii aevi. Średniowieczne zabytki dawnego opactwa w Łądzie – nowe odkrycia, najnowsze badania*, red. J. Nowiński, współpr. P. Mrozowski, Łąd-Poznań-Warszawa 2015.
- Linette E., *Architektura dawnego opactwa cysterskiego w Łądzie*, t. 1-2, Poznań 1970 (1977) (mps w Bibl. WSDTL).

- Łuszczkiewicz W., *Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą i jego średniowieczne zabytki sztuki*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, 3/1888, nr 4, s. 107-139.
- Łuzyniecka E. *Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą. Sprawozdanie z badań architektonicznych, sezon I – 2007 rok*, „Architectus”, 1/2008, s. 56-65.
- Łuzyniecka E., *Badania architektoniczne średniowiecznego klasztoru w Łądzie*, w: *Lenda mediævi. Średniowieczne zabytki dawnego opactwa w Łądzie – nowe odkrycia, najnowsze badania*, red. J. Nowiński, współpr. P. Mrozowski, Łądz-Poznań-Warszawa 2015, s. 10-32.
- Małecki A., *Klasztory i zakony w Polsce w obrębie wieków średnich. Przewodnik naukowy i literacki*, t. 3, [b.m.] 1875, s. 585-612.
- Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, wyd. 3, Warszawa 1978.
- Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999.
- Nowiński J., „*Na podobieństwo winnej latorośli*”... *Alegoria Rozwoju Zakonu Cystersów w Polsce na obrazie Adama Schwacha w krużgankach klasztoru w Łądzie nad Wartą. Najstarszy widok zabudowań łądzkiego opactwa*, „Saeculum Christianum”, 10/2003, nr 2, s. 325-333.
- Nowiński J., *Łądz nad Wartą. Pocysterski zespół klasztorny. Klejnot sztuki Wielkopolski*, Warszawa 2007.
- Nowiński J., *Łądz nad Wartą*, Warszawa 2009.
- Nowiński J., *Genius horti w cysterskim opactwie*, „Czasopismo Techniczne. Architektura”, 13/5-A/2010, s. 72-84.
- Nowiński J., *Od spustoszenia i ruiny do Pomnika Historii – salezjanie w trosce o Łądz i jego zabytki w latach 1921-2011*, w: *Salezjanie w Łądzie 1921-2011*, red. J. Nowiński, Warszawa 2011, s. 54-71.
- Nowiński J., *Ogrody cysterskiego opactwa Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja w Łądzie*, „Architectus”, 3/2013, s. 63-75.
- Pajzderski N., *Kościół św. Jana w Gnieźnie i jego dekoracje z XIV wieku*, „Prace Komisji Historii Sztuki”, 3/1923, s. 73-104.
- Przybył M., *Mieszko III Stary*, Poznań 2002.
- Renowacja XII-wiecznego pocysterskiego opactwa w Łądzie nad Wartą i adaptacja na centrum kulturalno-edukacyjne*, Pracownia Projektowa „Pro-Invest”, Dariusz Śniadek, 2008 (mps w Bibl. WSDTL).
- Salezjanie w Łądzie 1921-2011*, red. J. Nowiński, Warszawa 2011.
- Sobieszczański F.M., *Kościół i klasztor w Łądzie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 5/1862, s. 259-260.
- Untermann M., *Forma ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*, Münster-Berlin 2001.
- Walicki M., *Sztuka Polska za Piastów i Jagiellonów*, w: J. Starzyński, M. Walicki, *Dzieje sztuki polskiej*, Warszawa 1936, s. 19-148.
- Werc A., *Badania architektoniczne elewacji d. klasztoru Cystersów w Łądzie n. Wartą, pow. Konin prowadzone 1973-1975, 1975* (mps w Bibl. WSDTL).
- Wyrwa A.M., *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej. Łądz, Łądz, Obra*, Poznań 1995.

- Wyrwa A.M., *Zakon cystersów i jego klasztor w Łądzie. Wybrane problemy z dziejów, w: Łąd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*, red. M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzeński, Poznań-Łąd 2005, s. 61-100.
- Wyrwa A.M., *Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą. Zarys historii budowy, stan badań archeologiczno-architektonicznych i wstępne sondażowe badania wykopaliskowe w 2006 roku (stan. L9 – wirydarz)*, „Architectus”, 1/2008, s. 34-55.